

नेपाली उखानको स्वरूप र प्रयोग क्षेत्र

ईश्वरी खनाल

शिक्षण सहायक, मध्यविन्दु बहुमुखी क्याम्पस

सारवस्तु

उखानहरू लोकजीवनका ज्ञानका प्रतिविम्ब हुन् । सूत्रात्मक रूपमा रहेका उखानहरू आफैमा पूर्ण र सार्थक हुन्छन् । उखानहरू खारिएका ज्ञानवर्धक उक्ति हुन् । यिनीहरू इतिहासका साक्षी हुन्; जुन अग्रजका कथनहरू पुस्तान्तरण हुँदै सारपूर्ण अभिव्यक्तिका सन्दर्भमा प्रयोग भएका हुन्छन् । नेपाली उखानको स्वरूप र प्रयोग क्षेत्रका बारेमा विश्लेषणात्मक अध्ययन प्रस्तुत गर्नु प्रशस्तुत लेखको उद्देश्य हो । यसलाई पुष्टि गर्नका लागि वर्णनात्मक विधि, विश्लेषणात्मक विधि, निगमनात्मक तथा आगमनात्मक विधिलाई उपयोग गरिएको छ । पूर्वकार्यको समीक्षालाई अध्ययनको आधारका रूपमा लिइएको छ । उखानको स्वरूप र प्रयोग क्षेत्रका बारेमा जानकारी दिनु यसको मुख्य उपलब्धि रहेको छ । उखानहरू सामाजिक, साँस्कृतिक, धार्मिक, लोकविश्वास तथा परम्परा आदिसँग सम्बन्धित भएर कसिलो अभिव्यक्ति, नैतिक सन्देश, उपदेश आदिका लागि प्रयोग हुन्छन् । विगतका अनुभव र ज्ञानका शुद्ध भावहरू अङ्कित हुन्छन् । उखानको प्रयोगले लोकसभ्यता र संस्कृति प्रकाशमान हुन्छ । उखानहरू अनुभावका सार र भाषाका प्राण पनि हुन् । उखानहरू ऐतिहासिक, पौराणिक, लोककथात्मक, सामाजिक, साँस्कृतिक आदि स्रोतबाट उत्पत्ति भएका हुन्छन् । उखानलाई रुपात्मक, विषयात्मक आदि दृष्टिकोणले वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । मौखिक सन्दर्भबाट निस्पत्ति भएका उखानहरूले श्रोताको हृदयमा चास्स छुन सक्ने सामर्थ्य राख्छन् । उखानहरू विभिन्न जातजाति, लोकविश्वास, पशुपक्षी, प्रकृति, समाज, जीवनजगत आदिसँग सम्बन्धित भएर निस्पत्ति भए पनि कतै दृष्टान्तका रूपमा त कतै स्वतन्त्र रूपमा पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ । तसर्थ उखानहरू सरल, साँक्षिप्त, सूत्रात्मक, दृष्टान्तमूलक, व्यावहारिक ज्ञान र लोक अनुभूतिबाट खारिएका व्यञ्जनात्मक सूक्तिहरू हुन् जसको प्रयोगले वक्ताहरू आफ्नो प्रभावपूर्ण अभिव्यक्ति दिन सक्षम हुन्छन् । तसर्थ यस लेखमा नेपाली उखानको स्वरूप र प्रयोग क्षेत्रको विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

विशेष पदावली

कथ्य, लोकप्रियता, रूपविविधता, लोकविश्वास, साँक्षिप्तता,

विषयप्रवेश

उखान भाषाका अमूल्य सम्पत्ति हुन् । उखानहरू सरल, साँक्षिप्त, सूत्रात्मक तथा लयात्मक

प्रकृतिका हुन्छन् । उखानले जीवनजगत्का ज्ञानका टुक्राहरूलाई प्रतिनिधित्व गर्दछ जुन चतुर अग्रजका मुखबाट निस्किएर जनजिब्रोमा

रतिएका हुन्छन् । यिनीहरू भाषाको निजी र मौलिकपनले भरिएका कथन हुन् । लोकजीवनका प्रतिदिनका प्रत्यक्ष अनुभव तथा लुकेका सरस अभिव्यक्तिले यसलाई फैलाउँदै जान्छ (पराजुली, २०५४ पृ. २१) । यिनीहरू पूर्खाका अपार ज्ञानराशीले भरिएका हुन्छन् । उखानले वर्तमान पुस्तालाई प्रेरणा र नैतिक सन्देश दिएका हुन्छन् । थालनीमा उखानको निर्माण व्यक्ति-उक्तिका रूपमा भएको स्पष्ट छ, तर निर्माताको लोकमय व्यक्तित्वले गर्दा त्यो उखान व्यक्तिविशेषको उक्ति नभएर साझा उक्ति हुन जान्छ (पराजुली, २०५४ पृ. २१) । उखानले वाक्यस्तरमा आफ्नो स्वरूप ग्रहण गरेको हुन्छ । उखानले सरल, संक्षिप्त, सारगर्भित, लोकप्रिय, सजीव, स्पष्ट, रसिला, चोटिला तथा रूपविविधता भएका अग्रजका खारिएका सूत्रात्मक अनुभूतिलाई प्रतिविम्बन गर्दछ ।

नेपाली उखानको स्वरूप र प्रयोग क्षेत्र विश्लेषण गर्ने उद्देश्य प्राप्तिका लागि उखानको सैद्धान्तिक विश्लेषणलाई अनुसरण गरिएको छ । उखाहरूको परिचयात्मक अध्ययन भएपनि यसको स्वरूप र प्रयोग क्षेत्रको अध्ययन भएको पाइदैन । तसर्थ यस अध्ययनमा उखानको सैद्धान्तिक पक्षको अनुसरण गरी उखानको परिचय, उत्पत्ति र विकास, विशेषताहरू, महत्त्व, तत्त्वहरू, वर्गीकरण आदिका आधारमा उखानको स्वरूप निर्धारण गरिएको छ र उखानका प्रयोग क्षेत्रहरूको विश्लेषणात्मक अध्ययन प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा सामाजिक,

नीतिचेतना, ज्ञानविज्ञान तथा साँस्कृतिक पक्ष, पेशा-व्यवसाय तथा आर्थिक पक्ष, लोकविश्वास र जीवन सम्बन्धी उखानको विश्लेषणात्मक अध्ययन प्रस्तुत गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

समस्याकथन र उद्देश्य

उखानहरू भाषाका लोकप्रिय कथन हुन् । यी मूलतः व्यञ्जनात्मक हुन्छन् । नेपाली भाषाको हरेक क्षेत्रमा प्रयोग हुन सक्ने विशेषता उखानमा रहेको हुन्छ । उखानका सम्बन्धमा उठेका जिज्ञासाहरूलाई समाधान गर्ने, यसको बारेमा जानकारी लिन चाहाने जो कसैलाई उपयोगी हुने गरी विषयवस्तुलाई उठान गरिएको छ । विभिन्न दृष्टिकोणबाट अध्ययन भएको उखानको स्वरूप र प्रयोग क्षेत्रका आधारमा पनि अध्ययन हुनु आवश्यक छ । नेपाली जनजीवनमा अत्यन्तै लोकप्रिय रहेका उखानहरूको विभिन्न कोणबाट अध्ययन भएको, यसको स्वरूप र प्रयोग क्षेत्रका सन्दर्भमा पनि अध्ययन हुनुपर्ने देखिन्छ । तसर्थ प्रस्तुत अध्ययन निम्नलिखित उद्देश्यमा केन्द्रित रहेर गरिएको छ :

- (क) नेपाली उखानको स्वरूपको स्पष्ट पार्नु,
- (ख) नेपाली उखानको प्रयोग क्षेत्रको विश्लेषण गर्नु ।

पूर्वकार्यको समीक्षा

थापा (२०४१) द्वारा लेखिएको नेपाली लोक

साहित्यको विवेचना पुस्तकमा नेपाली उखानको परिचय दिदै लोक साहित्यका बारेमा चर्चा गरेका छन् । पराजुली (२०४९) द्वारा नेपाली लोकगाथा नामक पुस्तकमा उखानको सामान्य परिचय मात्र प्रस्तुत गरिएको छ । पराजुली (२०५४) द्वारा नेपाली उखान र गाउँखाने कथा पुस्तकमा उखानको सैद्धान्तिक आधार, परम्परा, विश्लेषण तथा नेपाली समाज र संस्कृतिका विविध पक्षसँग सम्बन्धित उखानहरूको विश्लेषण गरी प्रचलित नेपाली उखानको अर्थ र प्रयोगको विवरण प्रस्तुत गरेका छन् । पौडेल (२०६०) द्वारा नेपाली उखानको विषयात्मक अध्ययन पुस्तकमा उखानको परिचय, भाषामा उखानको स्थान, उखानको उत्पत्ति प्रक्रिया र स्रोत, उखानको वर्गीकरण तथा उखानको विषयात्मक अध्ययन प्रस्तुत गरिएको छ । खनाल (२०६६) द्वारा नेपाली भाषामा उखान र टुक्काको प्रयोग शीर्षकको स्नातकोत्तर तहको अप्रकाशित शोधपत्रमा उखानको सैद्धान्तिक तथा प्रयोगात्मक सन्दर्भहरूको विश्लेषण गरी विभिन्न क्षेत्रमा प्रचलित उखानहरूको विवरण प्रस्तुत गरिएको छ । पोखरेल (२०६९) द्वारा प्यूठान जिल्लामा प्रचलित उखानहरूको चर्चा गरिएको छ । पौडेल (२०६९) द्वारा लोकवार्तात्मक नेपाली संरचनाका नेपाली उखान शीर्षकमा नेपाली उखानको लोकवार्ताका केन्द्रीयतामा अध्ययन गर्ने क्रममा उखानको छवि, सूत्र, सन्देश आदि विषयमा आधाति रहेर विश्लेषण गरिएको छ । नेपाली उखानको अध्ययनका सन्दर्भमा गरिएको पूर्वअध्ययनले नेपाली उखानको स्वरूप र प्रयोग

क्षेत्रको बारेमा केन्द्रित भएर विश्लेषण गरेको देखिदैन । तसर्थ यस लेखमा नेपाली उखानको स्वरूप र क्षेत्रको स्पष्ट रूपमा विश्लेषणात्मक अध्ययन प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत शोधकार्य गुणात्मक प्रकृतिको रहेको छ । यसमा विशेषतः पुस्तकीय कार्यलाई उपयोगमा ल्याइएको छ । प्रस्तुत विषयलाई पुष्टि गर्न वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । यसमा नेपाली समाजमा प्रचलित उखानहरू प्राथमिक स्रोतका रूपमा रहेका छन् । उखानको सैद्धान्तिक आधारका लागि विभिन्न विद्वान्हरूका शोधग्रन्थहरू, पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेख, रचना तथा उखानको अध्ययनसँग सम्बन्धित पुस्तकहरू र लेखनको ढाँचाका निम्ति भाषिक अनुसन्धानका पुस्तकहरू द्वितीय स्रोतका सामग्रीका रूपमा प्रयोग भएका छन् ।

शोधकार्यको सीमा

यस अध्ययनमा नेपाली उखानको स्वरूप र प्रयोग क्षेत्रका विभिन्न सन्दर्भमा केन्द्रित रहेर विश्लेषण गरिएको छ । उखानको सैद्धान्तिक परिचय, स्वरूप, विशेषता, महत्त्व, क्षेत्र इत्यादिको संक्षिप्त रूपमा विश्लेषणात्मक अध्ययन प्रस्तुत गरिएको छ । यस अध्ययनले नेपाली समाजमा प्रचलित सामाजिक तथा साँस्कृतिक तथा अन्य क्षेत्रका उखानहरूको

प्रयोग सन्दर्भ र प्रभावकारिताको आधारमा मात्र विश्लेषण गरिएको छ ।

उखानको परिचय र स्वरूप

उखानको शाब्दिक अर्थ लोकजीवनमा प्रचलित अनुभवपूर्ण चुटुकिला उक्ति; लोकोक्ति; आहान; कहावत भन्ने हुन्छ । पहिले नै समाजमा प्रचलित अनुभवपूर्ण उपदेश वा शिक्षामूलक ठट्टा उक्ति, आहान वा कहावतलाई उखान भन्ने गरिन्छ (अधिकारी, २०६९-०७० पृ. १८५) । नेपाली भाषामा उखान शब्द संस्कृत भाषाको उपाख्यान शब्दबाट विकसित भएको मानिन्छ । उपाख्यानले कथावस्तुलाई जनाउँछ भने उखानले लोक व्यवहारबाट खारिएको सूत्रात्मक कथनलाई जनाउँछ । उखानको सम्बन्ध कुनै घटना, कथा वा मानवीय अनुभवसँग जोडिने हुनाले यसको अर्थ साङ्केतिक रूपमा प्रकट हुन्छ (बराल, २०६६ पृ. १४५) । उखान संस्कृतको 'उपाख्यान' शब्दबाट विकसित भई आएको शब्द हो (पौडेल, २०६० पृ. १) । उखानहरू पूर्वजका साभा अनुभवहरू हुन् । उखानले लोकव्यवहारको खँदिलो ज्ञान बोकेका हुन्छन् । उखानको अस्तित्व यसको प्रयोगमा रहेको हुन्छ । उखान समाजका अमूल्य भाषिक सम्पत्ति हुन्; भाषाका प्राण हुन् । लोक व्यवहारमा प्रचलनमा आएका गहकिला भनाइहरूले दृष्टान्तको रूपमा काम गर्दछन् । उपाख्यान एक किसिमको कथा हो भने उखान चाँहि एउटा न एउटा लोक अनुभवलाई

बोक्ने तथा लोक विश्वासलाई सूत्रबद्ध रूपमा पोख्ने खिरिलो उद्गारका रूपमा प्रचलित छ (पराजुली, २०५४ पृ. २१) ।

कथ्य भाषामा प्रयोग भई खारिदै परिष्कृत रूप प्राप्त गरेपछि उखानहरू लिखित प्रचलनमा प्रवेश गर्दछन् । उखानहरू कुनै सामाजिक साँस्कृतिक सन्दर्भमा अभिधात्मक अर्थ दिने गरी सुरु भएका हुन्छन् । कुनै एक सन्दर्भबाट आरम्भ भएका उखानहरू भाषिक व्यवहारका क्रममा दृष्टान्तको रूपमा प्रयोग हुँदा व्याञ्जनात्मक वा व्यङ्ग्यात्मक अर्थको चमक लिएर आउँछन् । उखानहरू समाजका दर्पण हुन्, ऐना हुन्, प्रतिविम्बित रूप हुन् (पौडेल, २०६० पृ. १) । मूलतः कथ्य रूपमा आउने उखानको आत्मा भनेको व्यञ्जनात्मकता नै हो । बौद्धिक चातुर्यका निमित्त प्रयोग हुने उखानहरूले भाषाको समृद्धिमा विशिष्ट योगदान दिएका हुन्छन् ।

उखानलाई लोकोक्ति वा आहान पनि भनिन्छ । संसारका सबैजसो भाषामा उखानको प्रयोग भएको पाइन्छ । हाम्रा पूर्वजहरूले जीवन र प्रकृतिसँग संघर्ष गर्दै आर्जन गरेका अमूल्य सम्पत्ति हुन् । उखानहरू लेक व्यवहारमा चुड किला, सामाजिक नीति निर्देशन, दृष्टान्त, उपमा आदिका रूपमा प्रयोग हुन्छन् । उखानहरू लोक जीवन तथा लोकव्यवहारमा बढी प्रचलित हुने हुँदा लोकोक्ति पनि भनिन्छ । बहुसङ्ख्यक जनताको बोलचाल र जीवनपद्धति नै उखानको मूल स्रोत हो (पराजुली, २०५४

पृ. २१) । यिनीहरू भवपूर्ण सूत्रात्मक उक्ति वा लोक प्रसिद्ध कथन हुन् । यिनीहरूको प्रयोग कतै दृष्टान्तमूलक कथनका लागि त कतै स्वतन्त्र प्रकारले गरेको पाइन्छ ।

उखान काँसिलो र छरितो रूपमा आएको गद्यकथन वा उक्ति हो । उखान पद्य नभए पनि यसमा सूत्रात्मक पद्यकथनमा पाउन सकिने लयात्मक झङ्कार वा सङ्गीतमय ध्वनि तथा शब्दविन्यास र तुकबन्दीसमेत पाइन्छ । यसमा अनुप्रासको छटा पनि पाइन्छ । यसको संरचना वाक्य स्तरको मानिन्छ । वाक्यात्मक स्तरको भए पनि नभए पनि वाक्यले जस्तै पूर्ण अर्थ दिन सक्ने सामर्थ्य उखानमा रहेको हुन्छ । सूत्ररूपका सूक्तिमय छोटो, सरल, संक्षिप्त वाक्यात्मक रूपमा रहने उखानहरू सहज किसिमले कण्ठस्थ हुन्छन् र व्यावहारिक प्रयोगमा आउँछन् (पौडेल, २०६० पृ. १५) । सानो उखानको टुक्राले लोक व्यवहारमा परिपक्व अभिव्यक्ति दिन सक्छ ।

उखानहरू जीवनको गहिरो अनुभव, मार्मिक घटना र कथात्मक सन्देशसँग सम्बन्धित हुन्छन् । उखानले उपमा, दृष्टान्त, रूपक आदि अलङ्कारमा सजिएर लाक्षणिक एवम् व्यञ्जनात्मक अर्थ दिएका हुन्छन् । उखानले नयाँपुस्तालाई अर्ती, उपदेश दिइरहेका हुन्छन् । यसको भाषा सरल, सहज, लयालु र छरितो रहेको हुन्छ । भाषारूपी कथनले मानवजातिका माभ जीवनका पाइलापाइलामा सलबलाउँदा किरण छर्नु उखानको विशेषता हो (पराजुली, २०५४

पृ. ३१) । उखानमा भाषिक संरचनात्मक ढाँचा हुँदाहुँदै पनि तिनमा लोकवार्तात्मक संरचनाका ढाँचाहरू अन्तर्निहित रहेका पाइन्छन् (पौडेल, २०६९ पृ. ३२) । काँसिलो, रसिलो, तुकबन्दी वा अनुप्रास भएका उखानहरू काव्यात्मक हुन्छन् । उखानहरू सामाजिक मूल्यमान्यता, आस्था, विश्वास र धारणाका नमुना हुन् । धेरै जसो उखानमा जातिको इतिहास लुकेको हुन्छ । उखानमा अनुभवको अभिव्यक्ति हुन्छ, ज्ञानको भण्डार रहेको हुन्छ र गागरमा सागर हुन्छ । उखानहरू सत्य हुन्छन् । त्यसैले युगौँ युगसम्म बाँचिरहन्छन् । उखानको अस्तित्व प्रयोगमा हुन्छ । प्रयोगले नै अभिव्यक्तिका क्रममा उखानलाई प्रभावकारी बनाउँछ । यसमा विभिन्न सादृश्यमूलक विम्बद्वारा प्रस्तुत कथन मार्मिक बनाउने प्रयास हुन्छ । उखानमा अनुभवको अभिव्यक्ति हुन्छ, ज्ञानको भण्डार रहेको हुन्छ र उखानमा अनुभवको अभिव्यक्ति हुन्छ, ज्ञानको भण्डार रहेको हुन्छ र उखानमा अनुभवको अभिव्यक्ति हुन्छ, ज्ञानको भण्डार रहेको हुन्छ । उखानको मूल स्रोत भनेको समाज नै हो । उखानमा लोकका सारगर्भित भनाइहरू समेटिएका हुन्छन् । उखानले कुनै साभ्ना अनुभवलाई तिखर रूपमा प्रस्तुत गरेको हुन्छ । यस्तो अनुभवका दुई पार्श्व हुन्छन् : अभिधागत र व्यञ्जनागत । अभिधा क्षेत्रबाट उखानको निर्माण भएको हुन्छ भने व्यञ्जना अर्थमा पुगेर त्यसको चरम परिणति हुन्छ (पराजुली, २०५४ पृ. २४) । मानवजातिको

ज्ञान र अनुभवले घोटिदै, खारिदै, चम्किदै फस्टाएका काँसिला अभिव्यक्तिहरू नै उखान बन्न पुग्छन् ।

उखानको निर्माण कथ्य अभिव्यक्तिबाट हुने गर्दछ । खास सन्दर्भमा निर्माण भएका उखानहरू दृष्टान्तका रूपमा प्रयोग हुने गर्दछन् । उखानमा समाजलाई सुधारने नीतिचेतना, बौद्धिक चातुर्य र अनुभवका सिताराहरू हुन्छन् । यिनले भाषालाई लाक्षणिक एवम् लक्षणात्मक एवम् व्यञ्जनात्मक अर्थ र अभिप्राय दिन सारगर्भित, प्रभावकारी र घतलाग्दा कार्यहरू गरेका हुन्छन् (शर्मा, २०६० पृ. १४५) । उखानमा मानवजीवनमा चाहिने कतर्व्यबोध, अधिकार र नैतिक सन्देशका पाठ भरिपूर्ण हुन्छन् । उखानको प्रयोग गर्ने व्यक्ति उच्चस्तरीय बौद्धिक क्षमता भएको कहलिन्छ । समाज र संस्कृतिको प्राण उखानमा हुने भएकोले यी पूर्वजका सजीव स्वरूप हुन् । परम्परादेखि चलिआएका काव्यका स्तरमा प्रयोग हुने सूत्रात्मक कथनलाई उखान भनिन्छ (बराल, २०६६ पृ. १४५) । उखानको अर्थ अभिधाभन्दा लक्षणा र लक्षणाभन्दा व्यञ्जनामा विशिष्ट चामत्कारिक स्वरूपको हुने गर्दछ । उखान भाषालाई तिख्खर बनाउन प्रयोग गरिन्छन् (अधिकारी, २०६९-०७० पृ. १८५) । उखानले अभिव्यक्तिलाई प्रभावकारी बनाउछन्, जस्तै, पोहोर मरिन सासू अहिले आयो आँसु, नाचन जान्दैन आगन टेडो, एक हातले ताली बज्दैन इत्यादि ।

नेपाली उखानको उत्पत्ति र विकास

उखानको उत्पत्ति ऐतिहासिक, पौराणिक, लोककथा/दन्त्यकथा, कृषि, पेशाव्यवसाय, समाज र संस्कृतिका विभिन्न सन्दर्भबाट हुन्छ । उखानहरू पूख्यौली सम्पत्ति हुन् । यिनीहरूको उत्पत्ति, विकाश र विस्तार परम्पराबाट नै हुने गर्दछ । उखानको उत्पत्तिको स्रोतको रूपमा साँस्कृतिक परिवेश, ऐतिहासिक घटना र विशिष्ट उक्ति गरी तिनवटा कुरालाई आधार मान्न सकिन्छ (पराजुली, २०५४ पृ. २४) । शिवप्रसाद पौडेलले उखानको उत्पत्तिको स्रोतका रूपमा ऐतिहासिक, सामाजिक, साँस्कृतिक, पौराणिक, लोककथात्मक, कृषिव्यावसाय आदिलाई उखानको उत्पत्तिको स्रोत मानेका छन् (पौडेल, २०६० पृ. ४१) । यसरी मानिसले भाषाको सञ्चार गर्न आरम्भ गरेदेखि नै उखानको विकास हुन थालेको अनुभव हुने गर्दछ । वैदिक साहित्य हुँदै पुराण, रामायण, महाभारत, त्रिपिटक तथा जातक ग्रन्थहरूमा उखानको प्रयोग पाइन्छ । उपमा, रूपक, दृष्टान्त, अर्थान्तरन्यास आदि अलङ्कारहरूको प्रयोग हुने भएकोले साहित्यिक कृतिहरूमा पनि यसको व्यापक प्रयोग भएको पाइन्छ । कालिदास, भारवी, श्रीहर्ष आदिका ग्रन्थहरूमा उखानको सुललित प्रयोग भएको पाइन्छ । गीता, पञ्चतन्त्र, हितोपदेश आदिमा नैतिक सन्देश दिने उखानहरू प्रसस्त मात्रामा पाइन्छन् । लोकपरम्परामा उखानहरू नीतिशास्त्रका रूपमा रहेका हुन्छन् । उखानहरू

अनुप्रास, उपमा आदि अलङ्कारको सिर्जना गर्ने क्रममा पनि निर्माण भएका हुन्छन् । उखानको उत्पत्ति व्यक्ति बोलीबाट नै भएको हुन्छ । आरम्भमा व्यक्तिले बोलेका उक्तिहरू लेकले ग्रहण गरी प्रचलनमा ल्याएर मान्यता दिएपछि उखान बन्दछन् । व्यक्ति विशेषबाट निस्किएका कथनहरू लोकमा प्रसिद्ध हुँदा उखानका रूपमा प्रयोग हुन थाल्छन् । उखानहरू लोक व्यवहारबाट नै उत्पत्ति हुन्छन् र लोकले मान्यता दिँदासम्म समाजमा प्रचलनमा रहन्छन् । उखानहरू परम्परादेखि खारिदै र सूत्रात्मक बन्दै व्यक्त गरिएका हुनाले ती सूक्तिमय भएर आदिम अनुभवलाई उद्घाटन गर्न सक्षम हुन्छन् (बराल, २०६६ पृ. १४५) । उखानहरू समाजका नीति हुन् र यिनको प्रयोग अभिव्यक्तिको आदि कालदेखि वर्तमान कालसम्म भएको छ । शिष्ट र सभ्य समाज निर्माणमा उखानको अहम् भूमिका रहेको छ । उखानको उत्पत्ति साँस्कृतिक परिवेश र ऐतिहासिक घटना सन्दर्भमा आएका चोटिला कथनबाट हुने गर्दछ । यसरी कुनै पनि सामाजिक साँस्कृतिक पृष्ठभूमिमा निर्माण भएपछि दृष्टान्तका रूपमा प्रयोग हुन थालेपछि उखानहरू लोकप्रिय बन्न पुग्दछन् । उखानहरू सामाजिक, साँस्कृतिक, ऐतिहासिक तथा अन्य कुनै विशिष्ट सन्दर्भबाट उत्पत्ति हुने गर्दछन् । एक सन्दर्भमा उत्पत्ति भएका उखानहरू फरक सन्दर्भमा व्यञ्जनात्मक रूपमा प्रस्तुत भई लामो समयसम्म जीवित हुन्छन् ।

नेपाली उखानका विशेषता

लोकमा प्रचलित उखानहरू कुनै पनि जाति वा समूदायका अमूल्य वैभव हुन् । उखानमा भावको गाम्भीर्यता र प्रयोगमा मधुरता पाइन्छ । उखानमा अनुभूतिको तीव्रता, अनुप्रासको छटा, उपमा आदि अलङ्कारको कलात्मकता पाइन्छ । उखानका सम्बन्धमा त्यति धेरै खोज हुन सकेको छैन तापनि विद्वान्हरूले यसको अध्ययनमा भने चासो देखाएका छन् । उखानका विशेषताहरूलाई रूप र भावका आधारमा देखाउन सकिन्छ । नेपाली उखानहरूको विषयात्मक अध्ययन नामक पुस्तकमा संक्षिप्तता, लोकप्रियता, सारगर्भितता, सरलता र सरसता, स्पष्टता, लोकानुभवको गहनता, सजीवता, सार्वभौमिकता र सार्वकालिकता विशेषताहरू उल्लेख गरेका छन् । कृष्णप्रसाद पराजुलीले नेपाली उखान र गाउँ खाने कथा नामक पुस्तकमा सारगर्भितता, संक्षिप्तता, सरलता, रूपविविधता, सजीवता र लोकप्रियता गरी छप्रकारका बताएका छन् । ज्ञान र अनुभव, लाघवत्व, सरसता, सप्राणता, विदग्धता, सारगर्भितता र लोकप्रियतालाई उखानका विशेषता बताएका छन् । उखानमा समाजका नीति, नियम, चालचलन, संस्कार, संस्कृति आदि कुराहरू घनीभूत रूपमा प्रस्तुत भएका हुन्छन् । उखानहरू सामाजिक, साँस्कृतिक तथा साहित्यिक दृष्टिले पनि निकै महत्त्वपूर्ण मानिन्छन् । मानवजातिका सामाजिक मूल्यमान्यता, रीतिस्थिति, अनुभव, अनुभूतिहरू

उखानमा जिवित हुन्छन् । भाषामा उखानहरू सामाजिक, संस्कृतिक तथा भाषाशास्त्रीय दृष्टिकोणले महत्त्वपूर्ण विशेषता बोकेका हुन्छन् । दृष्टान्तका रूपमा आउने उखानहरू भाषामा मधुरता ल्याउन निकै प्रभावशाली मानिन्छन् । भाषामा मिठास ल्याउने, भनाइलाई चोटिलो बनाउने, कथनमा नयाँ बान्की थप्ने, सरलता, संक्षिप्तता, प्रभावकारिता, सूत्रात्मकता, सजीवता, लोकप्रियता, रूपविविधता आदि उखानका विशेषता पर्दछन् ।

उखान समाजका साझा सम्पत्ति हुन् । उखानमा हार्दिकता, मार्मिकता र प्रभावकारिता पाइन्छ । थोरैमा धेरै भाव हुन्छ । स्पष्टता, तीव्रता र यथार्थता भेटिन्छ । मानव जीवनको प्रतिविम्ब भल्किन्छ । उखानको भाषामा मानव जीवनका भावहरू सत्वलाएका हुन्छन् । मानवीय अनुभव, प्राचिन दन्त्य कथाहरू, प्राकृतिक नियम आदिबाट निर्मित उखानहरू लोकका संक्षिप्त र सारपूर्ण भाषिक रत्न हुन् । उखानलाई आफ्ना कुराको पुष्टि गर्न र अरुका कुरालाई तर्कपूर्ण ढङ्गले जवाफ दिन प्रयोग गरिन्छ । नेपाली घामपानी र माटोमा संघर्ष गर्दै लोक मान्यता प्राप्त गरेका नेपाली उखानका विशेषताहरू धेरै छन् ।

उखानका विशेषताका सम्बन्धमा विभिन्न विद्वान्हरूले आआफ्नै धारणहरू राखेका छन् । संक्षिप्तता, सारगर्भिकता, प्रमाणिकता, सरलता, प्रभावोत्पादकता, लोकप्रियता, सार्वकालीकता, सजीवता आदि विशेषताहरू सर्वस्वीकार्य रहेका

छन् । नेपाली भाषाका कतिपय उखानहरू उखानहरू रूपान्तरित भएर आए पनि धेरैजसो उखानहरू नेपाली जीवन भोगाइका मौलिक सिर्जनाका रूपमा रहेका छन् । नेपाली उखानमा यहाँको माटोको सुगन्ध समेटिएको देखिन्छ । गाँउवेशीका सुखदुःखका भावहरू सरल रूपमा पोखिएका हुन्छन् । उखानमा अनुप्रासमय तथा आलङ्कारिक अभिव्यक्ति हुन्छ । नेपाली उखानका गुणहरूलाई विश्लेषण गर्दा यसका विशेषताहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

संक्षिप्तता

संक्षिप्तता उखानको प्रमुख विशेषता हो । उखानमा प्रयोग हुने कुनै शब्द पनि फाल्नु हुँदैनन् । थोरैमा धेरै भन्न सक्ने खुबी हुन्छ । उखानहरू दुई शब्ददेखि चौधपन्ध्र शब्दसम्मका हुन्छन् । यिनीहरूको उच्चारण गर्न बढीमा विस सेकेन्ड जति लाग्दछ । उखानहरू छोटो र सूक्तिमय हुन्छन् । उखानले थोरै शब्दमा मानव व्यवहार र जीवनजगतको गहन अर्थ र दर्शन बोकेको हुन्छ (खनाल, २०६६ पृ. ८) । संक्षिप्तताकै कारण उखान लोकजीवनको मुखमुखमा अडिरहन्छ (पराजुली, २०५४ पृ. ३४) । लामो व्याख्या र प्रवचनभन्दा एक टुक्रा उखान ओजनदार हुन्छ । उखानहरू छोटो र सूक्तिमय हुने हुनाले सम्झन सकिने र सजिलै दृष्टान्तका रूपमा प्रयोग गर्न सकिने हुन्छन् । संक्षिप्त भएकै कारण सर्वसाधारणले बुझ्न र

प्रयोग गर्न सक्छन् । उखानहरू संक्षिप्त भए पनि प्रयोगका दृष्टिले लामा, मझौला र छोटा गरी तिनकिसिमका हुन्छन् ।

सारगर्भितता

उखानहरू गहन र गहकिलो सार बोकेका हुन्छन् । उखानमा ज्ञान र अनुभवका झिल्लाहरू रहेका हुन्छन् । मूल कुरालाई छोटो छरितो ढङ्गले प्रस्तुत गर्नु सारगर्भितता हो । युगौंदेखि खारिदै आएका उखानमा ज्ञान र अनुभवका अनन्त किरण सलबलाइरहेका पाइन्छन् (पराजुली, २०५४ पृ. ३४) । सारगर्भितता भएका कारणले लामो व्याख्याले स्पष्ट हुन नसकेका कुराहरू एक टुक्रा उखानले घाम जस्तै छर्लङ्ग हुन्छन् । संक्षिप्त हुनु, आलङ्कारिकता हुनु, खारिएका ज्ञान र अनुभवले भरिपूर्ण हुनु आदि कारणले उखानमा सारगर्भितता रहेको हुन्छ (खनाल, २०६६ पृ. ८) ।

सरलता

सरलाता उखानमा पाइने अर्को महत्त्वपूर्ण विशेषता हो । भाषाको सरलताले उखान निकै प्रभावकारी हुन्छन् भने भावसौन्दर्यले तिनलाई स्वतः हृदयस्पर्शी बनाउँछ (पराजुली, २०५४ पृ. ३४) । सरलताकै कारण उखानहरू जनजिब्रोमा झुण्डिन सफल मानिन्छन् । उखानमा भावको सघनाता हुने भए पनि सरलताकै कारण लोकजीवनमा सहजकिसिमले भिजेका हुन्छन् । उखानको सरताभिन्न मिठास हुन्छ, चमत्कार हुन्छ, मार्मिक एवम् मुटु च्वास्स छुने सामर्थ्य

पनि हुन्छ (खनाल, २०६६ पृ. ९) । जटिल उखानहरूमा सरलता नहुने भएकाले बुझ्न कठिन हुन्छ । नेपाली उखानहरू रसिला, भरिला, स्वादिला, खँदिला, छोटा, मिठा आदि गुणहरूले भर्पूरण भएकाले सरल मानिन्छन् ।

लोकप्रियता

लोकप्रिय हुनु उखानको अर्को महत्त्वपूर्ण विशेषता हो । उखानमा सर्वसाधारणको आकर्षण हुन्छ । जनजिब्रोमा रतिएका उखानहरू पुस्तौंदेखि लोकजीवनमा भिजेर बाँचिरहेका हुन्छन् । लोकप्रिय हुन नसकेका उखानहरू चलनचल्तीमा रहन सक्दैनन् । उखानमा लोकजीवनका अनुभूतिहरू भरिएका हुन्छन् । मानिसका व्यवहार र अनुभूतिबाट खारिएका उखानहरू अकबरी सुनजस्तै हुन्छन् । लोक मान्यता प्राप्त उखानहरू नै लोकप्रिय हुन्छन् । नेपाली उखान लोकमानसमा भिजेका मार्गदशनका रूपमा आइरहने र नेपाली भाषिक समुदायमा जीवन्त अभिव्यक्ति भएकाले पनि लोकप्रिय भएका छन् (पराजुली, २०५४ पृ. ३७) । उखानभिन्नको चोटिलोपनले भाषिक स्वरुपलाई स्तरीय बनाउने हुनाले पनि यो लोकप्रिय बन्न पुगेको हो । नेपाली उखानहरू जनमानसमा भिजेका जीवन्त अभिव्यक्ति भएकाले लोकप्रिय छन् (खनाल, २०६६ पृ. ९) ।

सजीवता

उखानहरू भषाका सजीव प्राण हुन्; यिनीहरू अनुभव र व्यवहारबाट उत्पन्न भएका जिउँदा

जागदा इतिहासका टुक्रा हुन् । लोकजीवनमा प्रचलित उखानहरू प्राणवान् भएर भाषिक सञ्चारमा आउँछन् । उखानले भाषामा प्राण सञ्चार गर्दै अभिव्यक्तिमा तिब्रता ल्याइदिन्छ (पराजुली, २०५४ पृ. ३५) । सर्वसाधारण मानिसका जीवन भोगाइमा आउने उखानहरू कुनै समयको भाषिक समाजका यथार्थका प्रतिविम्ब हुन् । भावमा चमत्कार ल्याउने र हृदय छुने गरी प्रयोग हुने भएको हुनाले पनि नेपाली उखानमा जिवन्तता पाइन्छ ।

रूपविविधता

संरचनाका दृष्टिले नेपाली उखानहरूको रूपमा विविधता पाइन्छ । नेपाली उखानहरू प्रश्नात्मक, प्रश्नोत्तरात्मक, लयात्मक, आलङ्कारिक आदि ढाँचामा पाइन्छन् (खनाल, २०६६ पृ. १०) । ती उखानहरूको रूपका आधारमा फरकफरक विशेषताहरू पउन सकिन्छ । विविध रूपका उखानको संक्षिप्त जानकारी निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ; प्रश्नको ढाँचामा निर्माण भएका उखानहरू प्रश्नात्मक रूपका उखान हुन् । प्रश्न र उत्तरको ढाँचामा निर्माण भएका उखानहरू प्रश्नोत्तरात्मक रूपका उखान हुन् । लयात्मक झङ्कारले श्रुतिमधुर बनेका उखानहरू गीत्यात्मक रूपका उखान हुन् । अनुप्रास, उपमा, दृष्टान्त आदि अलङ्कारको प्रयोग भएका उखानहरू आलङ्कारिक उखानहरू हुन् ।

स्पष्टता र चोटिलोपन

नेपाली उखानहरू स्पष्ट, चोटिला, धारिला र सूत्रात्मक हुन्छन् । नबुझेर घुमाइफिराइ भनिरहनु पर्दैन । धेरै कुरालाई पनि संक्षिप्त र सारपूर्ण रूपमा स्पष्ट पार्न सक्नु नेपाली उखानको विशेषता हो (खनाल, २०६६ पृ. १२) । उखानहरू भाषाका धारिला र चोटिला कथनहरू हुन् जसले व्यवहारमा गहिरो प्रभाव पार्दछन् ।

नेपाली उखानको महत्त्व

उखानमा थोरैमा धेरै कुरा व्यक्त गर्ने सामर्थ्य हुन्छ । उखानहरू भाषाको विशिष्ट प्रयोगसँग सम्बन्धित हुन्छन् । उखानमा लाक्षणिक र व्यञ्जनात्मक अर्थ दिने क्षमता हुन्छ (खनाल, २०६६ पृ. १३) । उखानले भाषाशैलीलाई प्रभावशाली बनाउँछ । उखानहरू मानव सभ्यता र संस्कृतिका प्रतिविम्ब हुन् । उखानमा मानव जीवन र संस्कृति जिवन्त हुन्छ । उखानको प्रयोगले भाषा परिपक्व र ओजनदार बन्छ । भाषामा प्राण भने उखानको महत्त्वलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

- १ उखानको प्रयोगले भाषा सरल, संक्षिप्त, खँदिलो, खिरिलो, बान्किलो र सारपूर्ण बन्दछ ।
- २ उखानले तर्कसङ्गत, दृष्टान्तमूलक, प्रासङ्गिक र उच्चस्तरीय अभिव्यक्ति क्षमताको विकास गराउँछ ।
- ३ थोरै शब्दमा धेरै भाव बोक्ने मितव्ययी

- भाषा हुने हुँनाले कुनै कुरा अभिव्यक्त गर्न धेरै शब्दहरू खर्च गरिरहनु पर्दैन ।
- ४ यसको प्रयोगले भाषामा प्रभावकारिता, रोचकता तथा आकर्षण थपिन्छ ।
- ५ उखानको प्रयोगले छोटो छरितो रूपमा गहिरो छाप पार्दछ ।
- ६ उखानमा ऐतिहासिक, साँस्कृतिक, सामाजिक परम्पराका महत्त्वपूर्ण अंशहरू सुरक्षित रहेका हुन्छन् ।
- ७ प्राचीन सभ्यताको खँदिलो ज्ञान उखानमा आएर अभिव्यक्तिलाई अभिव्यञ्जित गर्दछ ।
- ८ उखानमा लोकजीवन र लोकदर्शन सघन रूपमा प्रस्तुत भएको हुन्छ ।

नेपाली उखानका तत्त्वहरू

उखानहरू वाक्य स्तरका हुन्छन् । उखानहरू छोटो भए पनि आफैमा पूर्ण हुन्छन् । वाक्यमा उखानको अर्थ प्रयोग गर्दा र नगर्दा अवस्थामा फरक हुँदैन, एउटै हुन्छ । उखानहरू गद्यात्मक तथा पद्यात्मक दुबै प्रकृतिका हुन्छन् । उखानहरू लघु आकारका नैतिक र व्यावहारिक सन्देश दिने स्वतन्त्र कथन हुन् । यी लोकव्यवहारबाट खारिएका सूक्ति हुन् । यी उखान निर्माणका लागि आवश्यक पर्ने सामग्री वा उपकरणलाई उखानका तत्त्व भनिन्छ । लोक साहित्यको सबैभन्दा सानो तर सर्वाधिक लोकप्रिय विधा उखानका तत्त्वहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

कथ्य

उखानमा जे भनिएको छ त्यही नै उखानको कथ्य हो (बन्धु, २०५८ पृ. ३३४) । उखानमा आएको कथ्य अभिधात्मक हुन्छ, भने यसले दिने अर्थ सन्दर्भपरक वा व्यञ्जनात्मक हुन्छ । कथ्यविना उखानको अस्तित्व हुँदैन । उखानले दिने कथ्यवस्तु पारवारिक, साँस्कृतिक, तथा सामाजिक आदि विविध पक्षसँग सम्बन्धित हुने गर्दछ । तसर्थ उखानभित्र रहेको कथावस्तु नै उखानको कथ्य हो ।

शैली

शैली उखानको अर्को महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । उखानमा प्रयुक्त शब्दहरू र तिनको कलात्मक संयोजनले शैलीको निर्माण हुन्छ (बन्धु, २०५८ पृ. ३३४) । उखानलाई प्रस्तुत गर्ने तरिका, ढङ्ग, ढाँचा वा रीतिलाई शैली भनिन्छ । उखानको शैली संक्षिप्त, सूत्रात्मक, चोटिलो, प्रभावोत्पादक आदि हुन्छ । केही उखानहरू सामान्य शैलीका भए पनि धेरैजसो उखानहरू विशिष्ट र अलङ्कृत हुन्छन् ।

उद्देश्य

हरेक विधाका आआफ्नै प्रकृतिका उद्देश्यहरू हुन्छन् । उखानहरू पनि उद्देश्यविना निर्माण हुँदैनन् । सामाजिक व्यवहारका सन्दर्भमा वक्ताले सूचना सन्देश दिन, टिकाटिप्पणी वा आलोचना गर्ने आदि उद्देश्यले उखानको प्रयोग गर्दछन् । खासखास उद्देश्यको पूर्तिको लागि

खास उखानहरूको प्रयोग गरिन्छ (खनाल, २०६६ पृ. १२) ।

नेपाली उखानको वर्गीकरण

उखानहरू कुनै पनि समूदायका भाषिक सम्पदा हुन् । उखानको प्रयोगका क्षेत्रहरू निकै धेरै छन् । यसको वर्गीकरण गरी अध्ययनलाई सहज गराउनु आवश्यक मानिन्छ । उखानको वर्गीकरणका आधारहरू धेरै हुन सक्छन् तर पनि यहाँ निम्नानुसार वर्गीकरण गरिएको छ :

शब्दशक्तिमूलक उखानलाई विभिन्न विद्वानहरूले तिनप्रकारमा वर्गीकरण गरेका छन् । संरचनात्मक दृष्टिले नेपाली उखानलाई तुकबन्दीयुक्त उखान, प्रश्नात्मक उखान, प्रश्नोत्तरात्मक उखान र गीतिप्रधान उखानमा वर्गीकरण गरिएको छ । आकारगत विविधताका आधारमा लघु, मझौला र लामा गरी तिनप्रकारमा वर्गीकरण गरिएको छ । नेपाली उखानको विषयात्मक वर्गीकरण गर्दा सामाजिक उखान, नीतिचेतना सम्बन्धी उखान, ज्ञान सम्बन्धी उखान, लोकविश्वास सम्बन्धी उखान कृषि सम्बन्धी उखान, पशुपंक्षी सम्बन्धी उखान, प्रकृति सम्बन्धी उखान, इतिहास सम्बन्धी उखान र हाँस्य-व्यङ्ग्यात्मक उखान आदि विषयका आधारमा गरेको पाइन्छ ।

नेपाली उखानको प्रयोग क्षेत्र

भाषालाई गहन बनाउन र उच्चस्तरीय भाषिक प्रयोग कौशल बढाउन उखानको

प्रयोग हुने गर्दछ । कथ्य र लेख्य रूपमा प्रयोग हुने उखानहरू अभिव्यक्तिका हरेक सन्दर्भमा आउन सक्छन् । नेपाली उखानको प्रयोग क्षेत्र निकै व्यापक रहेको छ । समाजमा हुने धार्मिक कार्यक्रम, मेला, पर्व, जात्रा, उत्सव, कृषि, व्यापार, पेशाव्यावसाय, नीति, नियम, ज्ञानविज्ञान, लोकविश्वास इत्यादि अनेक क्षेत्रमा उखानको प्रयोग हुने गर्दछ ।

सामाजिक क्षेत्रमा प्रयोग

नेपाली उखानहरू समाजकै प्रतिविम्ब हुन् । तिनमा लोकजीवनका रहनसहन, सुखदुःख, हर्षविष्मात, असलखराव आदि पक्षको यथार्थ चित्रण पाइन्छ । यस्ता उखानहरू सामाजिक व्यवहारबाट खारिएर सूत्रबद्ध रूपमा निर्माण भएका हुन्छन् । समाजले स्वीकार गरेका सामाजिक जीवनका सुखदुःख, आँसु-हाँसो, हर्ष-विष्मात, असल-खराव अदि पक्षलाई देखाउने तथा समाजमा लोकप्रिय भएका सबै उखान सामाजिक उखानसँग सम्बन्धित हुन्छन् । वस्तुतः समाजले स्वीकार गरेका तथा समाजमा लोकप्रिय भएका सबै उखान सामाजिक नै हुन्छन् (पराजुली, २०५४ पृ. ४३) । उखानमा समाजको सिङ्गो इतिहास समेटिएको हुन्छ । मानिस सामाजिक प्राणी भएको हुनाले उसका निजी विचार धारणा र अनुभवहरू समाजमा व्यक्त गर्दा सामाजिक अनुभवका रूपमा स्वीकृत हुन पुग्दछन् । अकबरी सुनलाई कँसी लाउनु पर्दैन, इन्द्रका अगाडि स्वर्गको वर्गीकरण, नाचन

नजान्ने आँगन टेडो, अड्कोपड्को तेलको धुप, जुन गोरुको सिङ छैन उसैको नाम तिखे, काग कराउँदै जान्छ पिना सुक्दै जान्छ ती कसिला भनाइहरू नै उखान बन्न पुग्दछन् । समाजका रहनसहन, घरायसी व्यवहार, खानपान, स्वास्थ्य, बालबृद्ध, जातजाति आदि विभिन्न विषयसँग सम्बन्धित उखानहरू सामाजिक उखानका रूपमा निर्माण भई प्रचलनमा आएका छन् । आगो तापु मुढाको कुरा सुन्नु बूढाको, ढुङ्गाको भर माटो र माटाको भर ढुङ्गो, जिउँदाको जन्ती मर्दाको मलामी, आधा आनाको लेनदेन बाह्र आनाको खानपिन, एक हातले ताली बज्दैन, मुखमा रामराम बगलीमा छुरा आदि उखानहरू सामाजिक उखानका नमुनाका रूपमा प्रस्तुत भएका छन् ।

नीतिचेतना, ज्ञानविज्ञान तथा साँस्कृतिक क्षेत्रमा प्रयोग

अर्ती उपदेश दिएर असल बाटोमा हिड्न निर्देशन दिने चेतनामूलक उखान हुन्छन् । सदाचार, आचारविचार, नीति, नियम तथा प्रशस्त अर्ती उपदेश दिने चेतना सम्बन्धी उखानहरूलाई नीतिचेतना सम्बन्धी उखान भनिन्छ । नीतिसम्बन्धी उखानद्वारा प्रत्यक्ष रूपमा वा भित्री तात्पर्य बुझाउने क्रममा कथित प्रसङ्गबाट ठिकबेठिक, असलखराव आदिका मसिनार गहकिला शिक्षा वा अर्ती दिएर प्रशस्त नीतिचेतना प्रदान गरिन्छ (पराजुली, २०५४ पृ. ४३) । बैगुनीलाई गुनले मारुपछि, सेवा

गरे मेवा मिल्छ, ठक्कर नखाइ होस् आउँदैन, अनिकालमा बीउँ जोगाउनु हुमुलमा जीउ जोगाउनु, सुखमा नमात्तिनु दुखमा नआत्तिनु आदि उखानहरू नीतिचेतनाले खारिएका छन् । उखानहरू ज्ञानका खानी हुन् । यी पूर्वजका खारिएका माभिएका विचारका टुक्राहरू भएकोले जीवनको यथार्थ चिन्तन, व्यावहारिक ज्ञान, दर्शन, मनोविज्ञान आदि भल्किएको पाइन्छ । आधा गाग्री पानी छचल्किन्छ, कि पढेर जानिन्छ, कि परेर जानिन्छ, खाइसार कि लाइसार मरेपछि लम्पसार, वनको बाघले खाओस् नखाओस् मनको बाघले खान्छ आदि उखानहरूमा ज्ञानविज्ञानका अनुभवहरू समेटिएका छन् ।

मानिस सामाजिक प्राणी हो । ऊ बसेको समाजमा कुनै न कुनै किसिमको धार्मिक तथा साँस्कृतिक परम्परा रहेकै हुन्छ । मानिस साँस्कृतिक परिवेशमा बाँधिएर रहँदा विभिन्न प्रकृतिका उखानहरू जन्मिन पुग्दछन् । नेपाली संस्कृतिमा चाडपर्व, वर्तपूजा, जात्रा, उत्सव आदि पर्दछन् । मानवजातिका ज्ञान र अनुभवका कुराहरू कुनै न कुनै घटनासँग जोडिएका हुन्छन् । उखानमा सामाजिक रीतिथिति, चाडपर्व, हरेक दिनका क्रिया-प्रतिक्रिया, मर्म, भावना जोडिएका हुन्छन् । नेपाली उखानमा नेपाली समाजको धार्मिक र साँस्कृतिक पक्षको यथार्थ प्रतिविम्बित भएको पाइन्छ । कँही नभएको जात्रा हाँडी गाउँमा, सराद्ध गर्नभन्दा सिधा पुऱ्याउन गाह्रो,

नजिकको तीर्थ हेला, जसोजसो बाहुन बाजे उसै उसै स्वाहा, पसुपतिको जात्रा सिद्राको व्यापार, रातभरि करायो दक्षिणा हरायो, मारे पाप पाले पुण्य आदि साँस्कृतिक उखानका बेजोड नमुनाहरू हुन् ।

पेशा-व्यवसाय तथा आर्थिक क्षेत्रमा प्रयोग

बहुसङ्ख्यक नेपालीहरूको आर्थिक अवस्था कमजोर नै रहेको छ, अभावैअभाव र गरिवीले पित्सिएको छ । नेपालीहरू जिउने आधार भनेको कृषि-व्यवसाय नै हो । गरिवी नेपाली समाजको अभिषाप हो । नेपाली समाज आर्थिक विषमताले थलिएको छ । नेपाली उखानमा पेशाव्यवसाय आर्थिक पक्षसँग सम्बन्धित अनेकौँ तितामिठा अनुभवहरू रहेका छन् । माम पनि नाईँ काम पनि नाईँ, उत्तम खेतिम ध्यम व्यापार अधम चाकरी सधैँ भ्रुपार, कुबेरका घरमा धनको दुःख, कुन त खेति फट्याङ्गाले मेटी, मानो खाएर मुरी उब्जाउनु आदि उखानमा पेशाव्यवसाय तथा आर्थिक पक्षको चित्रण पाइन्छ ।

मानो खाएर मुरी उब्जाउने, असार-मङ्गिसिर, काम गर्ने दुःखले जोगी भयो, जोगी भएको भोलिपल्ट भोकै रट्यो, भान्सेको विग्रिए एक छाक किसानको विग्रिए एक साल, आयो दशैं ठोल बजाईँ गयो दशैं रिन बोकाईँ, गरीवको भान्सा खुर्सानीको सिँगार, छिनमा तोला छिनमा मासा, चरीको धन चुच्चो, घाटी हेरी हाड निल्लु, काम पनि नाईँ माम पनि नाईँ, उत्तम खेती मध्यम व्यापार निर्धिनी चाकरी आदि

अनेकौँ उखानमा नेपाली समाजको आर्थिक पक्षको चित्रण गरिएको छ ।

लोकविश्वास र जीवनका क्षेत्रमा प्रयोग

नेपाली उखानमा लोकविश्वासका सबल र दुर्बल दुबैपक्ष समेटिएको पाइन्छ । पढेलेखेका मानिसहरू रुढीबूढी र अन्धविश्वासमा विश्वास नगर्ने, भाग्य र कर्ममा विश्वास नगर्ने प्रवृत्तिका हुन्छन् भने अशिक्षित मानिसहरू भाग्य र अन्धविश्वासमा बढी विश्वास गर्दछन् । अशिक्षित ग्रामीण जनताको ईश्वरप्रतिको आस्था, पुस्तौँदेखिको धर्मसम्बन्धी विचार र भाग्यमाथिको भरोसा तथा अन्धविश्वासपूर्ण भावना नेपाली उखानमा व्यक्त भएका छन् । वस्तुतः समाजले स्वीकार गरेका तथा समाजमा लोकप्रिय भएका सबै उखान सामाजिक नै हुन्छन् (पराजुली, २०५४ पृ. ४४) । कतिपय अवस्थामा उखानहरूले कुरीति र अन्ध परम्परालाई जोड दिने, विभेद र बैमनस्यताको विष छर्ने काम पनि गरेका हुन्छन् । समाजमा बाधा पुर्याउने खालका उखानहरू सामाजिक मूल्यमान्यताका बिरुद्ध विषवमन गर्ने भएकोले यिनीहरू त्यति लामो समयसम्म नटिक्न सक्छन् । धर्म, पाप, पुण्य, भाग्य, कर्म, आस्था, गुण, दोष आदि लोकविश्वासका क्षेत्रमा उखानहरूले फन्को मारेका छन् । नेपाली उखानहरू धेरै विषयसँग सम्बन्धित छन् । विभिन्न किसिमका अनुभवहरूलाई समेटने उखानहरू पनि नेपाली भाषामा रहेका छन् । हाँस्य-व्यङ्ग्य,

प्रकृति, इतिहास, पशुपंक्षी आदिसँग सम्बन्धित उखानहरू पनि प्रशस्त रहेका छन् ।

निष्कर्ष

नेपाली उखानको स्वरूप र प्रयोग क्षेत्रका बारेमा विश्लेषणात्मक अध्ययन प्रस्तुत गर्नु लेखको उद्देश्य रहेको छ । यसलाई पुष्टि गर्नका लागि वर्णनात्मक विधि, विश्लेषणात्मक विधि, निगमनात्मक तथा आगमनात्मक विधिलाई उपयोग गरिएको छ । पूर्वकार्यको समीक्षालाई अध्ययनको आधारका रूपमा लिइएको छ । उखानको स्वरूप र प्रयोग क्षेत्रका बारेमा जानकारी दिनु यस लेखको मुख्य उपलब्धि रहेको छ । उखानको स्वरूपलाई स्पष्ट पार्न उखानको परिचय, विशेषता, तत्त्वहरू, महत्त्व आदिलाई अगाडि सारिएको छ । यहाँ उखानको परिचय र स्वरूप स्पष्ट पार्ने सन्दर्भमा उखानको उत्पत्ति र विकास, नेपाली उखानका विशेषताहरू, महत्त्व तथा वर्गीकरणलाई विशेष जोड दिइएको छ । यी सन्दर्भका आधारमा उखानहरू लोकजीवनका ज्ञानका प्रतिविम्ब, सूत्रात्मक अभिव्यक्ति, आफैमा पूर्ण र सार्थक, ज्ञानवर्धक भाषिक सम्पत्ति रहेको निचोड निकालिएको छ । इतिहासका साक्षीका रूपमा रहेका उखानहरू

सन्दर्भसामग्री

अधिकारी, विष्णुप्रसाद. (२०६९-२०७०). *निम्नमाध्यमिक तथा माध्यमिक शिक्षक दिग्दर्शन*. आशिष बुक्स हाउस प्रा.लि. ।

अधिकारी हेमाङ्गराज र बट्टीविशाल भट्टराई. (२०६०). *प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश*. नेपाल

पुस्तान्तरण हुँदै सारपूर्ण अभिव्यक्तिका सन्दर्भमा प्रयोग भएका हुन्छन् भन्ने विश्लेषण गरिएको छ । नेपाली उखानको प्रयोग क्षेत्र निकै व्यापक रहेको भएपनि मूलतः सामाजिक, साँस्कृतिक, धार्मिक, लोकविश्वास तथा परम्परा आदिसँग सम्बन्धित भएर कसिलो अभिव्यक्ति, नैतिक सन्देश, उपदेश आदिका लागि प्रयोग हुन्छन् । विगतका अनुभव र ज्ञानका शुद्ध भावहरू अङ्कित हुन्छन् । उखानको प्रयोगले लोकसभ्यता र संस्कृति प्रकासमान हुन्छ । उखानहरू अनुभावका सार र भाषाका प्राण पनि हुन् । उखानहरू ऐतिहासिक, पौराणिक, लोककथात्मक, सामाजिक, साँस्कृतिक आदि स्रोतबाट उत्पत्ति भएका हुन्छन् । उखानहरू विभिन्न जातजाति, लोकविश्वास, पशुपंक्षी, प्रकृति, समाज, जीवनजगत आदिसँग सम्बन्धित भएर निष्पत्ति भए पनि कतै दृष्टान्तका रूपमा त कतै स्वतन्त्र रूपमा पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ । तसर्थ उखानहरू सरल, संक्षिप्त, सूत्रात्मक, दृष्टान्तमूलक, व्यावहारिक ज्ञान र लोक अनुभूतिबाट खारिएका व्यञ्जनात्मक सूक्तिहरू हुन् जसको प्रयोगले वक्ताहरू आफ्नो प्रभावपूर्ण अभिव्यक्ति दिन सक्षम हुन्छन् भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ ।

प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।

खनाल, ईश्वरी. (२०६६). नेपाली भाषामा उखान र टुक्काको प्रयोग. अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालय ।

चापागाईं नरेन्द्र. (२०५१) शब्द, वाक्य र अभिव्यक्ति. रत्नपुस्तक भण्डार ।

देवकोटा, रत्नाकर. (२०५८). केन्द्रीय नेपाली भाषिकाका उखान र गाउँखाने कथा. साभा प्रकाशन ।

थापा, धर्मराज र हंशपुरे सुवेदी. (२०४१). नेपाली लोक साहित्यको विवेचना. पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।

पराजुली, कृष्णप्रसाद. (२०३६). राम्रो रचना मीठो नेपाली. सहयोगी प्रकाशन ।

पराजुली, कृष्णप्रसाद. (२०५४). नेपाली उखान र गाउँखाने कथा. रत्नपुस्तक भण्डार ।

पराजुली मोतीलाल. (२०४९). नेपाली लोकगाथा. तारा पराजुली ।

पोखेल, चन्द्रकान्त. (२०६८). प्युठान जिल्लामा प्रचलित उखानहरुको अध्ययन. अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र. त्रिभूवन विश्वविद्यालय ।

पोखरेल बालकृष्ण. (२०५५). राष्ट्रभाषा. (द.सं). साभा प्रकाशन ।

पौडेल, शिवप्रसाद (२०६०). नेपाली उखानको विषयात्मक अध्ययन. नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

पौडेल, शिवप्रसाद (२०६९). लोकवार्तात्मक संरचनाका नेपाली उखान. शब्दसाधना (वर्ष २ अङ्क १) नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान. काठमाडौं ।

बन्धु, चूडामणि (२०५८). नेपाली लोकसाहित्य. एकता प्रकाशन ।

बराल, कृष्णहरि र नेत्र एटम (२०६६) नेपाली व्याकरण अभिव्यक्ति र अभ्यास. काठमाडौं प्रकाशन ।

शर्मा, केदारप्रसाद र माधवप्रसाद पौडेल.. नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण. न्यू हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज ।